

פריחא בת רבי אברהם

נוספות על משוררת עבריה ממארוקו במאה הי"ח

יוסף שיטריט

מעטות הן ידיעותינו על משוררות עבריות, או יהודיות, עד דור התחייה, בכל קהילות ישראל. גם העדויות על אודות הנשים המעטות שחיברו שירים עבריים בימי הביניים בספרד, ומאוחר יותר במערב ובמזרח, אינן מסתמכות לרוב על תיעוד חד־משמעי!

א. פרטים חדשים על המשוררת

בשנת תש"ס פירסמתי (ב'פעמים', 4) את הבקשה שכתבה כנראה משוררת בשם פריחא בת יוסף, שחיתה במארוקו במאה הי"ח. לזיהויה יכולתי להסתמך רק על הבקשה 'פנה אלינו ברחמים', שנשאה את שמה, פריחא, באקרוסטיכון של חמשת הבתים הראשונים. בשיר זה הופיע גם אקרוסטיכון פנימי — אברהם בר יצחק בר אדיבה — שטענתי, כי הוא כנראה מפנה אל שמות אבותיה של פריחא. לזיהוי שם אביה כיוסף, הסתמכתי על שתי התיבות הראשונות של הבית השישי 'בת יוסף מחלת' ועל הכתובת של הבקשה, שציינה במפורש את סימן המחבר כ'פריחא בת יוסף'.² מפאת חוסר תיעוד משלים ומפאת נדירותן של משוררות עבריות, נקטתי לשון זהירה בדבר עצם קיומה של המשוררת ושם משפחתה ובדבר מקום פעילותה וזמנה.

עתה מצאתי עדות המאשרת את דבר קיומה של המשוררת ושופכת אור על למדנותה, משפחתה ומהלך חייה הטראגי. העדות היא מאמר מאת יוסף ביג'אוי,³

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

- 1 סקירה מקיפה על משוררות — ראה: הברמן. ראה גם, פרטים ביבליוגרפיים: שיטריט, פריחא, הערה 31. באחרונה העלה עזרא פליישר את דמותה המעניינת של אשת דונש בן לברט כמשוררת עבריה (אף כי החוקר עצמו מציין ספקות בטיעונו על אודותיה) — ראה: פליישר.
- 2 ראה: שיטריט, פריחא, עמ' 90, תצלום קטע של הבקשה, עם כתובת השיר מתוך כתב־היד.
- 3 יוסף בן אברהם ביג'אוי נולד בשנת 1890, היה חייט וכתב בעיתונים רבים בערבית־יהודית. בשנות השלושים הוא נתמנה לעורכו הראשי של השבועון 'אליהודי'. לצד פועלו העיתונאי הוא גם עיבד יצירות מערבית ומצרפתית לערבית־יהודית וחיבר סיפורים. ראה עליו: חג'אני, עמ' 60-61.

עורכו הראשי של העיתון 'אליהודי', בערבית-יהודית, שיצא לאור בתוניס בשנות השלושים של המאה העשרים,⁴ ובו הוא מעלה את זכרה של המשוררת ומביא שיר נוסף מפרי עטה. המאמר (שיובא להלן בתרגום עברי) נכתב לרגל עבודת השיקום, שלא הושלמו מעולם, של השכונה היהודית (אלחארה) הישנה בתוניס, אשר במסגרתן נהרסו בניינים רבים ורחובות שלמים,⁵ ביניהם בית-הכנסת ישן על-שם פריחה.⁶ בית-כנסת זה נבנה במאה הי"ח לזכר משוררת בשם פריחה, בידי אביה, ר' אברהם בר אדיבה, המסומן בבקשה שפירסמתי, שחי במאה הי"ח. בית-הכנסת התקיים במקומו הראשון עד שנת 1936, ואז הועבר למקום חדש כרוכע היהודי והמשיך לשאת את שם פריחה.⁷

מן המאמר של יוסף ביג'אוי אנו למדים, שפריחא עם אביה, ר' אברהם, ואחיה הגיעו ממארוקו והתיישבו בתוניס סמוך לאירוע טראגי, שבו נפגעה העיר מידי האלג'יראים, ותושביה היהודים נאלצו לחפש מקלט לעצמם. פריחא ומשפחתה עזבו את מארוקו בגלל המהומות שהתחוללו שם והרדיפות שמהן סבלו אז היהודים. באיזה אירוע טראגי מדובר? הכוונה היא לכיבוש תוניס בשנת 1756 בידי האלג'יראים, אירוע שנשאר חרות היטב בזיכרון הקהילתי של יהודי תוניס, בגלל מעשי הכיזה, האונס וההרג של הכובשים. בני הקהילה נאלצו אז לנדוד מעירים עד יעבור זעם, ותלק גדול מהם מצא מקלט בטריפולי שבלוב.⁸ ר' אברהם בן אדיבא, בתו פריחא ובנו עזבו את מארוקו מחמת חוסר הביטחון והמהומות הממושכות שם בשנות 1728-1757, שהתחוללו לאתר מות המלך התקיף מולאי אסמאעיל ועקב המלחמות שניהלו יורשיו הרבים על השלטון.⁹ ר' אברהם ובנו, שסבלו גם הם מפרעות האלג'יראים, עזבו את

4 השבועון 'אליהודי' יצא לאור בתוניס בשנות 1936-1940, בבעלותו ובניהולו של מרדכי אוזן. השווה: הטל, עמ' 18. גליונות רבים של השבועון מצויים בספריית מכון בן-צבי, שם אותר המאמר שביסוד פרסום זה.

5 על השיקום באלחארה — כך כונו השכונות היהודיות בצפון-אפריקה, פרט למארוקו — הוחלט בעיריית תוניס הקולוניאלית ב-1930. העבודות נמשכו עד פרוץ מלחמת-העולם השנייה ולא חודשו. על המאמצים לשיקום הרובע היהודי בתוניס — ראה: סבאג והטל, עמ' 24-28.

6 במאמר של ביג'אוי בערבית-יהודית 'פריחה' מאויית ב'ה', שעה שבאקרוסטיכון של שני שיריה השם נכתב ב'א', כנהוג בכתביהם של יהודי מארוקו. במארוקו השם פריחא רווח בקרב היהודיות וכנראה גם בקרב המוסלמיות, לא כך בקרב יהודי תוניסיה.

7 תשמישי הקדושה של בית-הכנסת הישן הועברו לבניין חדש, ברחוב אל-מולה, ונקרא גם הוא 'בית-הכנסת על-שם פריחה'. ראה: סבאג והטל, עמ' 65. על הקמת בית-הכנסת על-שם פריחה הילכו בקרב יהודי תוניס אגדות וסיפורי-עם, השונים מהמתואר במאמרו של ביג'אוי. ראה: שם, עמ' 65, הערה 12.

8 על מאורעות אלה בתוניס — ראה: הירשברג, עמ' 132. על שלושים שנות המהומות במארוקו, בשנות 1728-1757 — ראה: שם, עמ' 282-292. משפחת המשוררת עזבה כנראה את מארוקו שנים מעטות לפני כיבוש תוניס בידי האלג'יראים. ייאמר עוד, שלאחר שהמלך מוחמד בן עבדאללה עלה לשלטון במארוקו ב-1757, הוא הצליח לייצב את ממלכתו וגייס לשירותו יהודים רבים — ראה: שם, עמ' 285-295.

9 במאמרי הראשון על פריחא (שיתרית, פריחא, עמ' 88-89) טענתי, שהיא חיתה במארוקו במאה הי"ח, עתה אפשר לקבוע שהיא נולדה כנראה בעשור השלישי של המאה ומתה בפרעות 1756, בשנות העשרים לחייה, על-פי הסברה. פרט לעדותו של ביג'אוי, יש סימנים נוספים שהיא נולדה

תונים וחזרו אליה לאחר זמן מה, אך איבדו כל קשר עם פריחא, שלא התלוותה אליהם במנוסתם. החיפושים אחריה לא נשאו פרי ולא נודע מה אירע לה.

פריחא ידעה פרק בתורה וכתבה חיבורים ופיוטים עבריים. לזכרה הפך ר' אברהם את ביתו לאתר הנצחה, שכלל מקוה טהרה ובית-כנסת. המקוה נחצב במקום שבו עמדה מיטתה,¹⁰ וארון הקודש הועמד במקום שבו נמצאה ספרייתה. נשות הקהילה פנו אל פריחא כאל קדושה והזכירו את שמה בשעות מצוקתן. ביג'אוי מכנה את פריחא 'רבנית' ומציין את גדולתה בתורה ואת הספרים והשירים שחיברה, אך אין הוא מוסר פרטים מדויקים על כך. כדי להדגים את גדולתה בשירה העברית הוא מביא במאמרו פיוט הנושא את האקרוסטיכון 'פריחא', ומתרגמו לערבית-יהודית. הפיוט (שיובא להלן) הוא שיר גאולה, הרמוז כנראה למצוקות ולרדיפות שידעה משפחת המשוררת עוד במארוקו ושבעטיין היא יצאה מארץ זו. פריחא כתבה אותו כנראה בתונים, בעוד שאת הבקשה 'פנה אלינו ברחמים' היא חיברה במארוקו. איננו יודעים אם ביג'אוי ידע על שירים נוספים מאת פריחא ורק מחוסר מקום לא הביאם במאמרו. שם המשוררת היה אפוא פריחא בת אברהם [בר אדיבה], ולא בת יוסף. מסתבר שבשירה הראשון, גם הוא שיר גאולה נרגש ביותר, הצירוף 'בת יוסף' מורה על כנסת ישראל ועם ישראל, רמז לכינוי המקראי 'בית יוסף', המייחלים לבוא הגאולה, ולא לאדם כלשהו. לפיכך התיבה 'בת' בלבד שייכת לסימן המחבר, הכולל שני חלקים: אקרוסטיכון חיצוני, 'פריחא', ואקרוסטיכון פנימי, 'אברהם בר יצחק בר אדיבה', וביניהם התיבה 'בת'. אשר לאביה, ר' אברהם בר אדיבה, באחרונה מצאתי שני שירים שלו בערבית-יהודית, שהיו נפוצים ביותר בקרב יהודי מארוקו: שיר ארוך המבוסס על סיפורי איוב¹¹ וקינה לאומית ארוכה לתשעה באב, על עשרה הרוגי מלכות.¹² ביג'אוי מכנה אותו 'הרב הגדול', אולם לבד משני שירים אלה, שהוא חיברם ודאי במארוקו, ואיזכורו באקרוסטיכון הפנימי של שירה הראשון של פריחא ובמאמר של ביג'אוי, לא מצאתי את שמו במסמך אחר. גם לא מצאתי באיזו קהילה במארוקו הוא חי.¹³

במארוקו: תפוצת הבקשה שלה 'פנה אלינו ברחמים' (שם, שם), תפוצת השירים הערביים-יהודיים שכתב אביה, ר' אברהם בן אדיבה, כפי שאני מראה להלן, והימצאותה הממושכת של משפחת בן אדיבה במארוקו מגירושי ספרד ופורטוגאל (שם, עמ' 86, הערה 11).

10 עד הריסתו נשא הרחוב שבו שכן בית-הכנסת על-שם פריחא את השם 'רחוב המקוה' (בצרפתית: 'Rue du Bain'), כנראה על שם המקוה שנמצא בו ושחצב אותו ר' אברהם בן אדיבה לזכר בתו. ראה: סבאג והטל, עמ' 65. המחברים אינם מציינים את שמו הערבי של הרחוב, שהיה נהוג כפי תושבי הרובע.

11 השיר פורסם בתעתיק פונטי — ראה: זעפרני, עמ' 128-163. שיר זה היה מוכר בקהילות מארוקו ואלג'יריה אך לא בתוניסיה. שמו המלא של המחבר מופיע באקרוסטיכון שלאחר סימן הא"ב בגרסאות רבות של השיר, ואינו מוזכר אצל זעפרני. השווה: שיטריט, לחקר, עמ' 138.

12 הקינה תפורסם: שיטריט, קינות. פרטים ביבליוגרפיים אחדים עליה — ראה: שיטריט, עיון, עמ' 271, הערה 21. הקינה מוכרת בקהילות מארוקו בלבד ושם המחבר מופיע בה בצורת אקרוסטיכון פנימי בסטרופות האחרונות של השיר.

13 השווה: שיטריט, פריחא. ראה גם: שיטריט, עיונים, פרק ראשון; שיטריט, הכתים, עמ' 183.

להשלמת המידע על פריחא מוכא להלן תרגום מאמרו של יוסף ביג'אוי והשיר החדש שלה.

ב. מאמרו של יוסף ביג'אוי

המאמר פורסם ב'אליהודי', כ"ב (י"ב) בכסליו 5697 (תרצ"ז) (26.11.1936), על פני חלקו הגדול של עמוד 1, בתור מאמר ראשי. הפתיח מציג את הנסיבות לכתיבת המאמר – שיקום השכונה היהודית – ואת השאלה שנשאלו מוסדות הקהילה בדבר בית-הכנסת הישן על-שם פריחה. אחר כך מביא הכותב את המידע שהיה בידו על ייסוד בית-הכנסת ועל המשוררת שעל שמה הוא נקרא וכן פיוט מפרי עטה להדגמת כישוריה ביצירה עברית. המאמר מסתיים בזירוז הקהילה לשמר את בית-הכנסת כמזכרת תרבותית לחייה וליצירתה של משוררת, שחייה נגדעו באיבם. לקמן תרגום המאמר מערבית-יהודית, בתוספת ניקוד לשיר.

זכרונות בית-הכנסת על שם פריחה

הריסת ה'חארה' ובנייתה מחדש מביאות אותנו להעלות כמה זכרונות היסטוריים, שראוי שיעמדו לעינינו כתזכורת תרבותית, משום שהם מוסרים לנו דף מתולדות חיינו, שלא יימחה לעד.

לרגל ההריסה והקמת בית העירייה,¹⁴ עלה עניינם של מספר מקומות מקודשים וביניהם בית-הכנסת על-שם פריחה. הממשלה – שכבודה יתקיים לעד – ביקשה מן הקהילה לדעת מה זכור לה על מקום קדוש זה, שמא יש בו זכרונות שמחייבים לשקם אותו.

הקהילה הצטרכה לחפש בבית הספרים ובארכיון שלה כדי לבדוק אם יש זכר לאותו בית-כנסת ולדעת מי הייתה זאת פריחה ...

ובאמת, מי היא פריחה זאת? מדוע אנו רואים כל אותן נשים ובחורות הנתונות במצוקה כלשהי מחלות תמיד את פניה ומוצאות בה פורקן למצוקתן?
אכן, פריחה הייתה רבנית, בת הרב הגדול רבי אברהם אדיבה, זכר צדיק וקדוש לברכה. [שניהם] הגיעו לתוניס ממארוקו לאחר שברחו מן המהומות שהתחוללו בארצם ומגילויי העוינות שהופגנו נגד היהודים.

[האב ובתן] השתכנו במקום שבו עומד בית-הכנסת כיום. אך לרוע מזלם, באותו

14 ידיעה נוספת על שיקום החארה בדבר בנייתו הקרובה של בניין שלישי ליד בית-הכנסת הגדול על-ידי מועצת העיר – ראה: 'אליהודי', גיליון 7, 26 בכסליו תרצ"ז, עמ' 4. פרטים על תוכנית העירייה לשיפוץ הרובע היהודי ופרטי הפעולות המעטות שמומשו – ראה: סבאג והטל, עמ' 32-24.

הזמן גם תוניס נפגעה מידי האלג'יראים, והיהודים נאלצו לברוח ממקום למקום. ר' אברהם ברח עם בנו, אך את בתו פריחה הוא לא ראה שוב ולא ידע מה אירע לה. לכן בשו"ב לתוניס, ולאחר שחיפש במשך זמן רב, הוא חצב מקוה טהרה במקום שבו עמדה מיטתה והעמיד את ארון הקודש היכן שהייתה ספרייתה.

שכן, כמו שאמרנו, בחורה זאת הייתה רבנית והשאירה אחריה כתבים ושירים בעלי ערך רב, אולם לרוע המזל לא שרדו מן הכתבים שלה אלא שירים מעטים, שמתוכם אנו מציגים היום שיר אחד, כדי שיחוש אחינו הקורא את עוצמת זכרה של הרבנית.

פְּעָמֵי הַרִימָה, יָהּ מְצִילִי, / אֶלְכָה אֶל אֶרְצֵי בְּטוֹב טַעַם.
 רְדַפְנֵי אוֹיֵב גּוֹי אֲוִילִי / וַיִּגְעַר בִּי בְּקוֹל רַעַם.
 חֵישׁ הוֹבִילֵנִי אֶל הַר גְּלִילִי / וַשְׁלַח בָּם עֶבְרָה וְזַעַם.
 אֶרְאֶה שָׁם אוֹרֶךְ, אֶחְבוֹשׁ כְּלִילִי, / אֲזִי אוֹמֵר: אֲמוֹתָהּ הַפַּעַם.
 וזוהו תרגום השיר כמעט מלה במלה [...].

אין ספק, שהקהילה תשיב, שמקום זה חייב לחזור ולהיות מה שהיה, שאותה אבן שיש תיטיב להזכירו לאחר שיוסר מעליה הלוט, ושארון הקודש חייב לעמוד במקומו, דהיינו באותו מצב שהכל יודעים, שכן לא ייתכן שנוותר על מזכרת מכובדת כזאת המזכירה לנו רבנית אחת, שכולנו מעלים על נס את בקיאותה בענייני הדת ומציינים את זכרה העצוב.

עבר ה' יוסף בן אברהם ביג'אוי, שיהיה סופו לטוב

ג. השיר החדש של פריחה

כאמור, פריחה כתבה שיר זה כנראה לאחר צאתה ממארוקו. זהו שיר גאולה הממזג, כמו כל שירת יהודי צפון-אפריקה, את ענייני הפרט וענייני הכלל.¹⁵ ציון הרדיפות בטור השני מכוון כנראה אל תלאות המשפחה במארוקו, שאילצוה לנדוד לתוניס, ולא למצוקות הגלות של כלל ישראל בלבד. בטורים הראשון, השלישי והרביעי המשוררת נושאת תפילה נרגשת לבורא שיביא את הגאולה ויעלה אותה לארץ-ישראל, המסומלת על-ידי 'הר גלילי' (טור שלישי), וגם יעשה נקמה בגויים הצוררים. היא משלבת לשונות ציווי של זירוז ותחינה ('הרימה פעמי', 'חיש הובילני', 'ושלח כם עברה') עם גוף ראשון של עתיד מוארך ('אלכה', 'אמותה') או רגיל ('אראה', 'אחבוש', 'אומר') לציון התוצאות הרצויות לה, או המצב שהיא מקבלת על עצמה כתוצאה מתוויית הגאולה. מן השיר שלפנינו, כמו מן הבקשה 'פנה אלינו ברחמים', עולה אהבה עזה לארץ-ישראל וכמיהה לחיות בה, עד כי היא מביעה את נכונותה למות לאחר שתחוה את הגאולה והעלייה לארץ (טור רביעי).

כמו ברוב השירה העברית של יהודי צפון-אפריקה וכמו בשיר הראשון של פריחא, הגוף הראשון של המבעים בשיר שלפנינו מייצג את קולו של 'האני השר' ואת קולה של המשוררת כפרט ובו בזמן גם את קולה של הקהילה ואף את קולו של העם כולו, הנמק בגלות והמייחל לגאולה. אולם ריבוי הפעלים בגוף ראשון בשיר שלפנינו מרחיב את המשמעות הפרטית של גוף ראשון זה ומגביר את הנימה הלירית, המגיעה לשיאה במבע האחרון של השיר: 'אזי אומר: אמותה הפעם'. מבע זה סוגר את השיר ואת מסכת כמיהותיה של המשוררת ומעלה מישאלה מותנית, המקבלת את מלוא משמעותה נוכח סופה הטראגי של פריחא, שנעלמה בדמי ימיה.

אשר לתבנית השיר, זהו שיר חרוזי קצר בן ארבעה טורים דו-צלעיים, החוזרים בצורה ובסיום בחריזה מברחת שונה: אב אב אב אב. השיר מסתיים בפואנטה בצורת שיבוץ 'אמותה הפעם', וכמוהו נכתבו בידי פרגי שוואט ומשוררים רבים נוספים בצפון-אפריקה במאה ה'16. בשירים אלה מספר בתי השיר הוא לרוב על-פי מניין האותיות של שמות המחברים. שיבוץ סיומי זה גם מעלה לדרגה גבוהה את שאיפת המשוררת לעלות לארץ-ישראל ומסכם בכך את מסכת מאווייה שהיא פרשה בטורים המעטים של השיר.

האקרוסטיכון כאן הוא 'פרחא', ללא האות יו"ד, ואילו בבקשה 'פנה אלינו ברחמים' הוא 'פריחא', כולל האות יו"ד. אין לדעת, כל עוד לא יתגלו נוסחים נוספים של השיר, אם החסר כאן נובע משיבוש במסירת השיר או מייצג נאמנה את הגרסה המקורית. השיר שלפנינו שקול במשקל ההברות הפונטי. בכל ארבעת הטורים צלעית הדלת כוללת 10 הברות וצלעית הסוגר 8 עד 10 הברות.

כמו בבקשה 'פנה אלינו ברחמים', חלק גדול מלשונות השיר מקורם בספר תהלים, וראוי לציין את השימוש בתיבה מלשון התפילה — 'כלילי' במובן של 'כתר', 'עטרה' (טור רביעי).

להלן ציון המקורות לשיר (את השיר גופו — ראה לעיל).

פעמי הרימה: על-פי תהלים עד:ג. כאן במובן הוליכני. יה מצילי: על-פי שופטים ח:לד. אלכה אל ארצי: על-פי במדבר י:ל. בטוב טעם: על-פי תהל' קיט:סו. כאן במובן בנעימות, בנועם. רדפני: אולי רמז לגזרות ולמהומות שמפניהן ברחה המשוררת עם אביה ואחיה ממארוקו לתוניס. אוילי: חסר דעת, צורת התואר על-פי זכריה יא:טו. בקול רעם: על-פי תהל' עז:יט; קד:ז. אל הר גלילי: מיטונימיה לארץ-ישראל. השווה עם שירה 'פנה אלינו ברחמים', טורים 7-8: 'מהר קבץ קהלתך אל הר גלילי'. גם בשירי פרגי שוואט נפוצה מיטונימיה זו — ראה: חזן, עמ' 36. ושלה במ עברה זועם: על-פי תהל' עח:מט וההגדה של פסח. אראה שם אורך: על-פי תהל' לו:י. הכוונה לאור הגאולה. אחבוש כלילי: אחבוש עטרה. מלשון התפילה. הכוונה לחיי עצמאות בארץ-

16 בשירי שוואט — ראה: חזן, עמ' 146, 179, 180 ועוד. משוררים אחרים — ראה למשל את שיריהם הרבים והקצרים של המשוררים בשם יצחק ויהודה בקובצי הפיוטים השונים של יהודי מארוקו ואלג'יריה.

ישראל. בשירה 'פנה אלינו ברחמים', טור 32, נאמר: 'ואקטיר כלילי', במוכך המקראי של 'כליל', קורבן עולה. אמותה הפעם: על-פי בראשית מו:ל. השיבוך כאן כנראה לא לתפארת המליצה והמבנה הפרוודי בלבד, על-פי המסורת של שירים חרוזיים קצרים, אלא גם לציון קבלת הדין האפשרי של מיתה בעבור הגאולה והעלייה של המשוררת לארץ-ישראל.

הפניות ביבליוגראפיות

הברמן	א"מ הברמן, 'משוררות יהודיות בימי קדם', מפרי העט והעת, ירושלים תשמ"א, עמ' 93-99.
הטל	א' הטל, העתונות היהודית בצפון-אפריקה, ירושלים תש"ם.
הירשברג	ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, כ, ירושלים תשכ"ה.
זעפני	H. Zafrani, <i>Littératures dialectales et populaires juives en Occident Musulman: l'écrit et l'oral</i> , Paris 1980.
חג'אג'	ד' חג'אג', אנתשאר אלכתאיב אליהודייה אלברברייה אלחונסייה, תוניס 1939.
חזן	א' חזן, שירי פרג'י שוואט, ירושלים תשל"ו.
סבאג והטל	P. Sebag et R. Attal, <i>L'évolution d'un ghetto nord-africain, La Hara de Tunis</i> , Paris 1959.
פליישר	ע' פליישר, 'על דונש בן לברט ואשתו וכנו', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), עמ' 189-202.
שיטריט, הבטים	י' שיטריט, 'עיון חברתי-פרגמטי-לשוני במרכיב העברי שבשירה הערבית של יהודי צפון-אפריקה — היבטים תיאורטיים', מקדם ומים, ה (תשנ"ב), עמ' 169-204.
שיטריט, השירה	— —, 'השירה העברית כמרוקו כשירה קהילתית וכשירה משיחית', פרקים בחקר תרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ג (בדפוס).
שיטריט, לחקר	— —, 'לחקר היצירה של יהודי מארוקו בערבית-יהודית ובכברית-יהודית', פעמים, 17 (תשמ"ד), עמ' 134-140.
שיטריט, עיון	— —, 'עיון חברתי-פרגמטי-לשוני במרכיב העברי שבשירה הערבית של יהודי צפון-אפריקה — היבטים טקסטואליים', מסורות, ה-ו (תשנ"א), עמ' 251-311.
שיטריט, עיונים	— —, 'השירה הערבית של יהודי צפון-אפריקה — עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים, ירושלים תשנ"ג (בדפוס).
שיטריט, פריחא	— —, 'פריחא בת יוסף — משוררת עבריייה במארוקו במאה הי"ח', פעמים, 4 (חורף תש"ם), עמ' 84-93. נדפס שנית: פעמי מערב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 248-257.
שיטריט, קינות	— —, 'קינות לאומיות וקינות קהילתיות בערבית של יהודי צפון-אפריקה (בהכנה).

תגובות על 'חנינת-אללה'

להלן שלוש תגובות על המאמר 'חנינת-אללה'. ולתגובות מתבקשת הבהרה. מחברת המאמר, ד"ר תמר אלכסנדר, אינה יודעת ערבית. על-כך על הדיוקים בקטע זה, שמציע פרופ' רצהבי, באה תגובה מאת מי שסייע לה ברישום נוסח הפתיחה ובתרגומו. שנית, בהבאת נוסחי הסיפור המקבילים לנוסח המרכזי, בהם הנוסח מפי רחל חתוכה, נתבקשה מחברת המאמר מאת העורך לקצר בפרטים. על ההשלמות שמציעה שולמית חתוכה בתשובתה אפשר להביא נוספות. אך לא לכך היה המאמר מכוון.

העורך

נוסחים מליציים בסיפורי מעשיות

ד"ר תמר אלכסנדר ראויה לשבח על מחקרה הודקדקי ('חנינת אללה', פעמים, 53. עמ' 124-148). חבל שנפלו טעויות בתרגום המחרוזות הערביות (עמ' 126-127), שהן נוסחים קבועים בפי מספרות סיפורים, וראוי להקדיש להם תשומת-לב.

(א) 'אפרשו לי נטע / אין אסיר אן אקע' (עמ' 126) צריך להיות: פֶּרְשׁוּ. ותרגום הבית הוא: 'פרשו למעני שטיח עור / אנה אלך ואנה אשב (מילולית: אהיה). נטע הוא שטיח עור של בהמה גסה, שלא נועד לישיבה אלא לכיסוי שטיח-הצמר הפרושים על הרצפה, שלא יתלככו. לפרוש לאדם נטע שישב עליו — ביחוד לאשה נכבדה מסוגה של מספרת מעשיות — נחשב לזלזול. כדי להשרות על המאזינים אווירה של הומור ושעשועים פותחת המספרת במשפט של בדיה לפני שהיא מספרת סיפורים של בדותא. ואין כאן שום זיקה 'לעשיית צרכים', שעצם הזכרתם בישיבה של בני חבורה הוא פגם.

(ב) בסיפור מעשיות, כמו בזמרת שירה, חייבים המספר והמזמר, כמאמינים, לפתוח ולסיים בשבח האל, גם כאשר המעשייה או השיר הם חולי-חולין. נוסח הפתיחה יש לתרגמו כלהלן:

לא היה ולא הָיָה / זולתי האל העוזו והגיבור
אשר לא יאמר ישתבח הא-ל / יתגלגל ממדרונות
ההרים הנישאים והרמים (עמ' 127)

הבית הראשון הוא עדות על נצחיות ה' בעבר ובהווה. 'ציחאנה' אינו שם הר אלא מדרונות הרים רמים. צורת עונש זו משעשעת. וכן החתימה:

שמתא תחול על אביהם / בין שהוא חי ובין שהוא מת
ואתם, המשתעשעים בשיחות לילה / יחייה אתכם הא-ל

'שמאת', 'שמתא' עניינו: קללה, חרם ונידוי (עייני מילוני 'אוצר לשון הקודש שלבני תימן', עמ' 284). מה פשר קללה זו, ועל מי היא אמורה? כרגיל, מעשיות הנשים רובן ערביות וגבוריהן ערבים. לאחר השמעת המעשייה מטיחה המספרת היהודייה קללה בהם, כנגדם מברכת היא את שומעיה שיזכו לחיים.

הבחנה זו בין ישראל לגויים עולה גם מהכרזת המספרת 'הם שם ואנחנו כאן' (עמ' 128). זוהי הסתייגות אופיינית של יהודי בגלות מערך זר ונוכרי של עם הארץ. משפט מעין זה אמור כלפי המאזינים 'אנחנו כאן ואתם שם' (עמ' 127). אמירה זו מובנת לאור העובדה ששומעיה של המספרת אינם בני משפחה בלבד אלא אף שכנים וידידים.

עם סיום השמעת הסיפור נוקטת המספרת עמדה לגבי אמיתותו או שקרותו. את המשפט 'אן צדקנא אלצאדק אללה' (עמ' 128) יש לתרגם: 'אם אמת דיברנו הקב"ה [בלבד] הוא דובר האמת'. יש כאן מעין הקהית ההתפארות של המספרת בדברי האמת שהשמיעה. שכן מעלה זו היא מעלת המקום, ולו יש לייחס את מידת האמת.

ואגב הדברים, פתיחות וחתימות מליציות אינן נחלת הסיפור העממי בלבד. מצאנו כיוצא בהן בפתיחות וחתימות של כתיבת חיבורים, בפרשנות פרשיות התורה (אברהם בן עזרא) ובמדרשי התורה של בני תימן.

יהודה רצהבי
אוניברסיטת בראילן, רמת-גן

לנוסח הסיפור מפי רחל חתוכה

עסקתי ברישום הסיפור מפי רחל חתוכה, היא אימי (הסיפור הוקלט כפברואר 1990, מספרו באסעי" הוא 18,078), המובא בתמציתו במאמר של ד"ר תמר אלכסנדר (בעמ' 131-132) וכן עסקתי בניתוח ודיון בסיפור זה ובהשוואתו עם מקבילותיו, כלימודי באוניברסיטה, בהדרכת ד"ר תמר אלכסנדר. אני מבקשת להבהיר מספר נקודות ולהשלים מספר פרטים המובאים במאמרה, כדי שהתמונה תהיה יותר שלמה.

(1) חלוקת מתנות בנוסף — בעמ' 131 במאמר נאמר, כי היתומה חילקה תמרים לכל אחד מהנוכחים, ואילו לאם החורגת ולבתה — תמר וגחלת. בסיפור המקורי בערבית-יהודית תימנית נאמר, כי היא חילקה לכל אחד 'תַמְרָה וְזִבְיָה תמרה וזביכה' (תמר אחד וזימוק...), ואילו לאם החורגת ולבתה 'תמרה וְגִיאמְרָה'. ג'אמרה משמעה: כל דבר מזיק, פוגע, מכאיב, קוטל. בסיפור שלנו משמעה: וזמר נפץ, ולא גחלת אש. חלוקת המתנות לנוכחים בנוסף נועדה לשמש הסוואה, כדי להגיע לאם החורגת ולבתה.

(2) הכרות הנסיך עם סינדרלה — בעמ' 132 במאמר נאמר: 'כי בלילה השלישי התאהב בה הגבר וחסף את נעלה תוך כדי ריקוד'. מתקבל הרושם כי היתומה והגבר רקדו יחדיו, ואין זה כך. שכן, הסיפור משקף את הווי יהודי רדאע בתימן ולא היה נהוג שם שנשים וגברים ירקרו יחדיו. אכן ההכרות בין היתומה לגבר לא היתה באמצעות מגע גופני תוך כדי ריקוד. פרט זה שונה מנוסחים מקבילים אחרים של הסיפור.

(3) חטיפת הנעל — (שם), הנעל של היתומה נשמטה לא תוך כדי בריחתה מן הנשף, אלא בעיצומו של הנשף כתוצאה מפעולה יזומה של הגבר שהתאהב בה. הוא התכוון לחטוף אותה לאחר שהנעל תישמט מרגלה ועל-ידי כך להבטיח את קיום הקשר ביניהם.

(4) מבחן הזיהוי — בעמ' 139 נאמר, שהגבר במסע נודדיו מנסה למצוא את בעלת הנעל. בסיפור המקורי שלנו, הגבר בחיפושיו מנסה בעיקר לגלות את מקום מגוריה, כדי שהכרותו עימה תהיה רשמית ושיהיו לו עדים לבחירתו בה — למנוע מתחרים לו — כדי לארסה לו לאשה. מדידת הנעל היתה רק תירוץ והטעיה, למראית עין. במיוחד לגבי האם החורגת וכתה — שהרי הגבר הכיר את זהות היתומה עוד לפני מדידת הנעל.

(5) אירוסין וחתונה — לאחר איתור כתובתה של היתומה, נערכו אירוסין כמנהג המקום, וכמועד מאוחר יותר נערכה החתונה בארמון (כמסופר בסיפור המקורי).

(6) זהות הגיבור — לאורך הסיפור שלנו, הגיבור הוא גבר פשוט. להיותו נסיך יש רק שלושה איזכורים בסיפור: בזמן החתונה, בזמן הולדת בנם של הנסיך והיתומה, בזמן העונת האם החורגת וכתה בידי חיל המשמר של המלך.

(7) סוף שאינו רק טוב — הסיפור בכל הנוסחים המקבילים מסתיים בסוף מאושר, לא כן בסיפור שלנו, שיש בסופו גם עצב וכאב. היתומה אמנם חזרה לארמון וניצלה מכישוף, אך בנה נהרג בידי האם החורגת וכתה.

(8) יצר הרע והשדים — בעמ' 143 נאמר, כי רחל חתוכה סירבה בראיון עימה להרחיב את הדיבור על שדים ועין הרע, משום הסכנה שבדבר. אך יש להפריד בין שני הדברים. על עין הרע — אימי לא נרתעה מלדבר, מותר לדבר ואימי דיברה על כך בראיון. נכון שהיא סירבה לדבר על שדים ומזיקים, ביודעה, מפי בעלה הרב צדוק מנחם חתוכה, כי חכמים הזהירו, שכל העוסק בשדים ומזיקים, מהרהר בהם או מרבה לדבר עליהם — מזמין את פגיעתם בו, מפני שהוא כמתגרה בהם.

(9) העל-טבעי בסיפור — בעמ' 145 נאמר, כי בסיפוריה של רחל חתוכה אין הסיוע לסינדרלה

נעשה בידי יצור על־טבעי או שד. אין זה מדוייק. בסיפור השתתפו גם שדים וגם רוחות מתים בהנהגת רוחה של האם המתה. נכון הוא שכל הכוחות, גם השדים והרוחות, פעלו תחת מרות האל, בשליחותו ובהסכמתו, ולא באופן עצמאי.

(10) בנוסחת הפתיחה של הסיפור, בגירסה של אמי, נאמר: 'תג'אחדל מן ראס צ'יחאנה' (הפתיחה בגירסתה לא הובאה במאמר), ולא 'תג'עדל' (כמו בגירסה של שרה שוסף, ראה עמ' 127).

לסיכום: הסיפור מפי רחל חתוכה מתייחד מגירסות מקבילות שלו, בייהוד שבו ובהתאמתו למציאות. למקום ולזמן. (אפילו בגדי סינדרלה הם פשוטים; קיצור הדרך לנשף מושג באמצעות מנהרה שנחפרה בידי היתומה; הנסיך הוא גבר פשוט; הגיבורה היא דמות אקטיבית).

שולמית חתוכה
רמת־גן

הערות תגובה

(1) אני מודה לפרופ' יהודה רצהבי על הבהרותיו לשורות שעזרתי ברישומן ובתרגומן. על ציון התעתיק הנכון — והמשמעות הנכונה — של המלה 'צ'יחאנה' (ולא 'ט'יחאנה', כפי שרשמתי), ועל ציונו כי את המלה 'אלצאדק' יש לתרגם 'דובר האמת' ולא 'האמיתי'. אני מבקש להפנות את תשומת הלב לכך שהמשפט 'אפרשו לי נטע...' מופיע בגוף הסיפור השוטף כמשפט ציווי מפי הגיבורה, ואכן בסיטואציה מסויימת ביותר; אין מדובר כאן בנוסחת פתיחה מפי המספרת. מובן אפוא מדוע נוקטת המספרת לשון ציווי ולא לשון עבר ('פ'רשו').

(2) אני מודה לגב' שולמית חתוכה על הערתה, כי בנוסחת הפתיחה שבפי אמה הגב' רחל חתוכה (מספרת 'היתומה') מופיעה המלה 'תג'חדל' (מן ראס צ'יחאנה), ולא 'תג'עדל' (עמ' 127, למטה). שתי הצורות שבנוסחאות הפתיחה הנוכחיות משמען 'מי יתן ויתגלגל'. ראה כרך א, עמ' 61 ו־68 במילונו של פרופ' משה פיאמנטה, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, Leiden 1990.

(3) אציין בהזדמנות זו, כי השורה 'איחנא הינא וְאנתו הינק' (עמ' 127) לא נרשמה על ידי.

יצחק הולנדר
ירושלים